

Eveline van Staalduine-Sulman

Mag het een boekje meer zijn?

Afgelopen najaar werd in dit tijdschrift betoogd dat heilige teksten, zoals de joodse en christelijke Bijbel, niet eeuwig en onveranderlijk zijn. Ook daarbuiten kunnen geschriften een eerbiedwaardige positie krijgen, tonen de lotgevallen van de feestrol van Antiochus. Praktische lessen uit historisch onderzoek.

pragmatisch
omgaan met
niet-canonieke
boeken

Een discussie over de canon veronderstelt vaak dat er wel een boekje geschraapt of toegevoegd zou kunnen worden. Schrappen is vaak het probleem niet, omdat we niet-geliefde Bijbelgedeelten in onze erediensten gewoon overslaan. Mochten we als kerkgangers teksten hebben die niet in de Bijbel staan, maar ons toch zeer dierbaar zijn, dan hoeven we ons ook niet blind te staren op de canonkwestie. Verstandiger lijkt het om een pragmatische houding aan te nemen, zoals in het protestantisme al gedaan werd door bijbels te drukken met de apocriefe boeken apart tussen het Oude en het Nieuwe Testament of bijbels met Ziekentroost, belijdenisgeschriften, psalmberijmingen en de Heidelbergse Catechismus. Deze pragmatische houding zien we tevens in het jodendom ten aanzien van het Chanoekka-verhaal.

een feestrol
voor
Chanoekka

‘De Bijbel mist één waardevol en prachtig boek,’ schrijft Chaim Nachman Bialik.¹ Blijkbaar was hij niet tevreden met de Hebreeuwse Bijbel, zoals hij hem overgeleverd gekregen had. Hij miste een Hebreeuws boek om voor te lezen bij Chanoekka, het feest om te herdenken dat de tempel weer geheiligd werd na de verontreiniging door de Syrische koning Antiochus IV in 168 v.Chr. Het boek dat Bialik miste, bestaat wel, zelfs in verschillende vormen. De Septuagint kent het onder de naam 1 Makkabeeën, terwijl er een kortere variant bestaat onder de naam 2 Makkabeeën. Deze verslagen zijn echter niet populair geworden in het Jodendom, onder andere omdat de Makkabeeën zich een combinatie van het koningschap en het priesterschap hebben toegeëigend. De Farizeeën, de voorlopers van het rabbijnse Jodendom, hebben zich hiertegen verzet.² Binnen het Jodendom werd een korte, Aramese variant van hun verhaal vaak gebruikt.

Meestal wordt het *Megillat Antiochos* genoemd, ‘de feestrol van Antiochus’, maar ook andere namen komen voor, zoals ‘de feestrol der Hasmoneeën’ of ‘het boek der Hasmoneeën’.³

Inhoud

Megillat Antiochos bevat een kort verslag⁴ van zesenzeventig verzen, met daarin de aanval van Antiochus IV Epifanes op Jeruzalem, waarbij de tempel verontreinigd wordt. Jochanan de hogepriester doodt eigenhandig Nikanor, de rechterhand van Antiochus. De volgende generaal, Bagras, kondigt dan decreten af tegen het houden van de sabbat, nieuwemaan en de besnijdenis. Er worden mensen terechtgesteld vanwege hun ongehoorzaamheid. Dieptepunt is de verstikkingsdood van duizend Joden in een grot, die zich daar verborgen hielden om de sabbat te kunnen houden. Jochanan en zijn broers beginnen een oorlog tegen Antiochus’ mannen, die zo succesvol was dat Bagras zich genoodzaakt voelt om meer troepen te verzamelen. Matitja, de vader van Jochanan, zegent zijn vijf zonen voor de oorlog. Eerst sneuvelt Juda, de oudste, maar zijn plaats wordt ingenomen door de vader zelf. Dan sneuvelt Elazar, de jongste, doordat een olifant hem verplettert. Toch wordt de vijand overwonnen. Bagras wordt gedood, Antiochus vlucht en pleegt uiteindelijk zelfmoord door zich in zee te werpen. De tempel wordt weer in ere hersteld en geheiligd. Ze vinden heilige olie voor de lampen, in een flesje met het zegel van de hogepriester erop. Het is slechts genoeg voor één dag, maar door de genade van God bleven de lampen acht dagen branden.⁵

is Megillat
Antiochos die
feestrol?

Na het eigenlijke verhaal met de goede afloop worden nog een aantal zaken benoemd, zoals de instelling van het Chanoekkafeest en het koningschap der Hasmoneeën. Het eindigt met een voorspelling dat er geen priesters of levieten zullen ontbreken in eeuwigheid. Al met al wijkt het verhaal sterk af van de inhoud van 1 Makkabeeën, niet alleen in details maar ook door de grote nadruk op de hogepriester en zijn grote daden. Verschillende zaken uit dit boekje stroken niet met de historische gang van zaken, maar wel met allerlei talmoedische passages.⁶

Datering

Simon Kayara (rond 741) dateert het boekje in de eerste eeuw van onze jaartelling en schrijft het toe aan de oudsten van de scholen van Sjammai en Hillel. Op deze manier geeft hij het een enorme autoriteit binnen het orthodoxe Jodendom. Hij verwachtte dan ook, dat het eens canoniek zou worden: ‘De oudsten van de scholen van Sjammai en Hillel schreven de Rol van het huis des Hasmoneeën, maar totnogtoe is het niet “voor alle tijden” geworden, totdat er weer een priester zal zijn die de Urim en de Tummim draagt.’⁷ Wetenschappelijke discussies in de negentiende en twintigste eeuw hebben niet veel meer opgebracht dan dat het Aramees, waarin dit boekje geschreven is, ongeveer stamt uit de tweede tot vijfde eeuw – hoewel sommigen er rustig aan toevoegen dat het ook een nog latere ontstaansdatum kan hebben.⁸ In ieder geval is het voor de tiende eeuw geschreven, omdat Saadja Gaon (882-942) het boekje in het Arabisch vertaald heeft, toegevend dat het niet zijn eigen werk is.⁹ Hij vergelijkt het met het boek Esther, dat met Poerim in de synagoge gelezen wordt:

is het wel
canoniek?

Ik vond het passen om aan het ene verhaal over wat er gebeurd was in de tijd

van de Perzen – Mordechai en Esther die de opdracht hadden hun volk te redden van wat er over hen kwam in die tijd – dit verhaal toe te voegen over wat er gebeurd was in de tijd van de Grieken – de Levieten die de opdracht hadden hun volk te redden van wat hen overkwam.

Megillat
Antiochus
omstreden

In zijn commentaren citeert Saadja Gaon uit *Megillat Antiochus* alsof het de Bijbel zelf is. Hij vermeldt ook dat het intussen de gewoonte is de rol te vocaliseren en van voordrachtstekens te voorzien, iets wat eigenlijk alleen maar met canonieke teksten gebeurde. Hij beweert dat de vijf Hasmoneeën het zelf hebben geschreven – onmogelijk, omdat het de verwoesting van de Tweede Tempel nog vermeldt en omdat twee van hen sneuvelen – om het autoriteit te geven.¹⁰ Hij had, net als Simon Kayara, namelijk aanvaringen met de Karäieten. Die kenden wel autoriteit toe aan de boeken van de Hebreeuwse Bijbel, maar niet aan de overige joodse geschriften, zoals de Misjna en de Talmoed. Omdat het Chanoekkafeest geen Bijbelse basis had, was het hele feest doelwit van Karäitische polemische aanvallen.

De feestrol in Jemen

In Jemen, waar een grote groep Joden vrij geïsoleerd heeft standgehouden, staat het verhaal standaard in de *tiklal*, het gebedenboek voor de synagogendiensten. Daar staat het in het Aramees met een Arabische vertaling, alternerend zoals ook liturgische Bijbelteksten worden geschreven: één vers Aramees, één vers Arabisch. Het wordt in Jemen dan ook als derde lezing op Chanoekka gelezen: eerst de Toralezing, dan de profetenlezing uit Zacharia, afgesloten met *Megillat Antiochus*. Er is wel eens verzet tegen deze gewoonte, bijvoorbeeld van Rabbi Yahya ben Josef Zalich, leidend rabbijn in Sana rond 1715:

Het is gebruikelijk dat sommigen *Megillat Antiochos* op de Sabbat van Chanoekka lezen na de haftara [= profetenlezing]. Dit is niet verplicht. Het is tenslotte een algemeen gebod om de wonderen onder het Joodse volk te verhalen.¹¹

Met deze laatste zin bedoelt Rabbi Yahya, dat er geen *specifiek* gebod bestaat om deze feestrol op Chanoekka te lezen. De discussie blijkt voort te gaan, getuige de oproep in 1926 om het voorlezen vooral niet af te schaffen. Rabbi Amram Zabban van Gardaya getuigt daarvan in zijn *Sefer Hasdey Avot*:

wel feestrol
maar niet
canoniek

Megillat Antiochos is volgens de gewoonte van de heilige stad Gardaya, moge God haar behoeden. De cantor moet het publiekelijk lezen na de Toralezing op de Sabbat van Chanoekka. En hij leest het in de Arabische vertaling, zodat de gehele vergadering het kan begrijpen, opdat het wonder dat aan onze heilige voorouders is verricht, wordt verhaald.¹²

Hiermee is aan de ene kant het belang van de feestrol onderstreept, maar aan de andere kant ook zijn niet-canonieke waarde. Canonieke boeken mochten niet alleen in vertaling worden gelezen. Interessant om te vermelden is dat deze Rabbi Amram een eigen Arabische vertaling van de rol heeft gemaakt in datzelfde jaar 1926.

De feestrol in Europa

Het boekje *Megillat Antiochos* heeft in het Europese Jodendom een minder vaste plaats in de liturgie. In het middeleeuwse Italië en Spanje werd het wel zeer regelmatig in de sabbatdienst van Chanoekka voorgelezen. Ook hier werd regelmatig gezegd dat het geen canoniek boekje is ondanks de vaste gewoonte. Rabbi Jesaja ben Mali di Trani (ca. 1180-ca. 1250) benadrukt dat in ieder geval:

Op een plaats waar men de gewoonte heeft *Megillat Antiochos* te lezen met Chanoekka, is het niet gepast om de zegeningen voor de lezing van deze rol te reciteren, omdat het voorlezen niet verplicht is.¹³

In de Oekraïne, vele eeuwen later, in 1735, wordt de rol niet op de gewone sabbatdienst gelezen, maar in het middaggebed. Het staat, net als in Jemen, in het gebedenboek *Machzor Kaffa*. Bij de inleiding staat daar:

Het is de gewoonte om *Megillat Antiochos* te lezen tijdens de middagdienst na het gebed voor de lezer, met het doel om de wonderen van Chanoekka bekend te maken.

Ook hier wordt weer hetzelfde doel verwoord, namelijk het bekendmaken van Gods grote daden. Dit algemene gebod werd zeer serieus genomen en werd daarom steeds in specifieke gelegenheden geconcretiseerd.

Gebrek aan literatuur over de *Megillat Antiochos* in de Europese synagogendiensten leidt tot een onsamenhangend beeld. Als we de handschriften bekijken waarin de feestrol staat, valt op dat de Italiaanse handschriften overheersen. Ook de vroege edities van de zestiende eeuw zijn merendeels Italiaans.¹⁴ Deze teksten zijn vrijwel altijd in het Hebreeuws, wat niet de oorspronkelijke versie is maar een 'terugvertaling'. De meeste Hebreeuwse vertalingen houden zich vrij letterlijk aan de Aramese tekst, maar sommige hebben de tekst behoorlijk uitgebreid, onder andere met elementen uit het boekje Judit.¹⁵ Aangenomen wordt dat deze Hebreeuwse versies in het vroegmiddeleeuwse Europa zijn ontstaan, toen het Aramees niet meer begrepen werd. In Jemen komen deze Hebreeuwse teksten niet voor.

Het andere deel van de handschriften komt vooral uit Sefarad (Spanje en Portugal), maar ook uit andere delen van Europa. Vaak staat het verhaal in een gebedenboek of in een ander liturgisch werk. Dan is er geen sprake van enige canonisatie. Soms blijkt het echter direct na de boeken van de canon opgenomen te zijn. Om een paar voorbeelden te noemen:¹⁶

- Ms. Parm. 2018 (Parma; gedateerd 1479): Pentateuch, Profetenlezingen en de vijf feestrollen (Hooglied, Ruth, Klaagliederen, Prediker, Ester) en dan – alsof het een zesde feestrol is – de *Megillat Antiochos* in Aramees met de zegeningen voor de lezing daarvan.
- Ms. Hamilton 81 (Berlijn) en Ms. Kennicott 637 (Amsterdam; 14^e eeuw): beide zijn een complete Hebreeuwse Bijbel met de Aramese *Megillat Antiochos* na het laatste Bijbelboek.
- Ms. Kennicott 163 (Florence; 13^e eeuw): Job, Ezra en *Megillat Antiochos*, een wonderlijke verzameling!

In andere gevallen krijgt het boekje echter een duidelijker semicanonieke status. Het wordt dan ingedeeld bij de Targoemim, de Aramese vertalingen van de Hebreeuwse canon. Deze vertalingen werden in de synagoge gelezen, maar

in Europa
voorlezen niet
verplicht

toch wel heel
dicht bij de
canon

nooit los van de Hebreeuwse tekst. Iedere synagogeganger wist daarom dat het 'maar' een vertaling was, al was het dan de geautoriseerde vertaling. Om een paar voorbeelden te noemen:

- Ms. hébreu 75 (Parijs; 14e eeuw): Targoem Onkelos van de Pentateuch, Targoem Jonatan van de profeten, *Megillat Antiochos* en het *Testament van Naftali*. De naam van de feestrol is in dit manuscript: 'toevoeging aan de Targoem op Zacharia 2:14-4:7', het profetengedeelte dat altijd op Chanoekka wordt gelezen.
- Ms. Hunt. 399 (Oxford): Targoem Onkelos, *Megillat Antiochos*, Targoem van de feestrollen: hier functioneert het dus als eerste feestrol.

De boekdrukkunst heeft wel het een en ander veranderd. De Rabbijnse bijbels, gedrukt in Venetië, hebben de *Megillat Antiochos* niet afgedrukt. Vanaf het moment dat deze bijbel als de officiële tekst van synagogen ging fungeren, hadden de Joodse gemeenten de tekst niet meer in een versie van hun canon. Alleen als zij overgingen tot het integreren van de feestrol in hun gebedenboeken, konden ze de gewoonte om deze met Chanoekka voor te lezen, handhaven.

De feestrol in het heden

in moderne
tijd zijn de
meningen ver-
deeld

Als je op internet zoekt naar *Megillat Antiochos*, vind je allerlei meningen. De een ziet de feestrol als een verminkte versie van 1 Makkabeeën, die zo snel mogelijk vergeten moet worden. Naar het voorlezen van dit verhaal met Chanoekka wordt in dat geval niet terugverlangd, zeker niet omdat de dienst toch al lang genoeg duurt. Anderen verlangen er wel naar en geven oplossingen om de lengte van de dienst te compenseren. Zo zegt Eliezer Segal:

Ongetwijfeld zou het inpassen van een extra lezing uit de Chanoekka Megilla in onze eredienst een stap in de goede richting zijn voor wat betreft het vermeerderen van onze kennis van de Makkabese opstand en zijn betekenis. Desalniettemin vrees ik dat onze gemeenten het niet leuk zouden vinden dat de dienst nog verder verlengd wordt... Misschien zou de publieke lezing van de rol aantrekkelijker gemaakt kunnen worden, als onze gemeenteleden werden aangemoedigd om met ratels en andere geluiden te reageren op het horen van de naam Antiochos.¹⁷

Dat laatste staat parallel aan de gewoonte om te ratelen als de naam Haman genoemd wordt bij het lezen van de Esterrol tijdens het Poerimfeest.¹⁸ David Golinkin wil zover niet gaan, omdat hij inziet hoe legendarisch en historisch onbetrouwbaar het verhaal van *Megillat Antiochos* is.¹⁹ Daarom beveelt hij een vertaling van de eerste vier hoofdstukken van 1 Makkabeeën aan alsook het voorlezen ervan:

centraal blijft
Gods grote
daden verkon-
digen

We zouden deze prachtige gewoonte moeten adopteren en beginnen met het publiekelijk voorlezen van deze hoofdstukken op de Sabbat van Chanoekka, na de profetenlezing. Door dat te doen, zullen we de gewoonte om op Chanoekka een 'rol' te lezen, doen herleven, maar – wat nog belangrijker is – we zullen daardoor het oudste verslag van de 'wonderen en overwinningen' die God aan het Joodse volk heeft gedaan in die dagen, verspreiden...

Kennelijk geldt nog steeds het oude gebod: het verhalen en verspreiden van de grote daden Gods!

Conclusie

Eeuwenlang heeft het Jodendom zijn eigen canon gehad en gehandhaafd. Een aantal eeuwen daarvan heeft het behoefte gehad aan een verslag over de Makkabeeëntijd om voor te lezen in de Chanoekkadienst. Het Aramese boekje *Megillat Antiochos* voorzag in deze behoefte. Het wordt gebruikt in Jemen en is vertaald in het Arabisch, zodat iedereen het zou kunnen begrijpen. Het werd gebruikt in Italië en Spanje en daar vertaald in het Hebreeuws, omdat het Aramees onbegrijpelijk was geworden. Het is waarschijnlijk minder gebruikt in het noorden en oosten van Europa. Toch is het nooit gekomen tot een werkelijk debat over het toevoegen van deze feestrol aan de canon. De vindingrijkheid en flexibiliteit van plaatselijke gemeenten zorgde ervoor, dat het verhaal beschikbaar was voor de diensten, ofwel door het in liturgische boeken te plaatsen ofwel door het aan de Bijbelmanuscripten toe te voegen. Het boekje verwierf een hoge status en verloor het na een tijdje ook weer.

is het van belang, verzin dan een creatieve oplossing

Een discussie over de canon zal niet gauw leiden tot een andere selectie boeken, zeker niet wereldwijd. Een andere selectie zal hooguit leiden tot verwarring, een nieuwe kerksplitsing of een hopeloze welles-nietesdiscussie. Mocht er een tekst zijn die zo belangrijk wordt geacht, dat die toch regelmatig door de gelovigen gehoord of gelezen zou moeten worden, dan lijkt vindingrijkheid en flexibiliteit geboden: geef hem vaak genoeg uit, gebruik hem in erediensten, voeg hem toe aan het liedboek of aan het dienstboek, bindt hem samen in met de Bijbeltekst. Op die manier is hij altijd beschikbaar zonder dat er een vruchteloze discussie plaatsvindt over de dikte van de canon.

Dr. E. van Staalduine-Sulman is universitair docent Oude Testament aan de Faculteit Godgeleerdheid van de Vrije Universiteit. E-mail: e.van.staalduine-sulman@vu.nl

Noten

1. Ch.N. Bialik, *Devarim she-Beal Peh*, Tel Aviv 1935, p. 106. Chaim Nachman Bialik was een Joods dichter in Palestina, afkomstig uit de Oekraïne (1873-1934).
2. M. Gaster, 'The Scroll of the Hasmonaeans (Megillath Bene Hashmunai)', *Studies and Texts* 1 (1925-1928), pp. 165-183, m.n. pp. 166-167.
3. Er wordt niet veel gepubliceerd over *Megillat Antiochos*; vandaar dat in de komende voetnoten veel oudere literatuur wordt geciteerd. Recenter is R. Kasher, 'The Targumic Addition to the Haftarah for the Sabbath of Hanukkah (Hebr.)', *Tarbiz* 45 (1975), pp. 27-45.
4. Een kritische editie is gepubliceerd in M. Gaster, 'The Scroll of the Hasmonaeans (Megillath Bene Hashmunai)', *Studies and Texts* 3 (1925-1928), pp. 31-44. Een Engelse vertaling is gemaakt door dezelfde auteur en gepubliceerd in het gelijknamige artikel (zie noot 1), pp. 179-183. Een recente vertaling is te vinden op internet: <http://www.tsel.org/torah/megant/eindex.html>
5. Dit wonder wordt ook vermeld in de Babylonische Talmoed, traktaat Shabbat 21b.
6. Tussen de fragmenten die in de Geniza van de synagoge te Caïro gevonden werden, bevindt zich een (helaas ongedateerd) manuscript dat de grootste fouten uit de tekst heeft gelaten en ook meer informatie uit 1 Makkabeeën heeft toegevoegd; zie I. Abrahams, 'An Aramaic Text of the Scroll of Antiochus', *Jewish Quarterly Review* 11 (1899), pp. 291-299.
7. Simon Kayara, *Halachoth Gedoloth*, ed. Venetië 1547, f. 141d, geciteerd door Gaster, 'The Scroll of the Hasmonaeans', 1:167, die hem hierin volgt.
8. *Encyclopedia Judaica*, deel 14, s.v. 'Scroll of Antiochus', kolommen 1045-1047. Zunz, *Gottesdienstlichen Vorträge*, 2e druk, p. 142 schat het op de tiende eeuw, zonder dat hij daarvoor

Mag het een boekje meer zijn?

- argumenten geeft. L. Ginzberg in de *Jewish Encyclopedia*, Vol. 1, p. 637 schat het ook laat in en waarschijnlijk uit Babylonië, omdat er zoveel onhistorische zaken in staan. I. Lévi, 'Un indice sur la date et le lieu de la composition de la Meguillat Antiochos (Rouleau d'Antiochus)', *Revue des études juives* 45 (1902), pp. 172-175 bestrijdt de onhistorische en plaatst het in het Syrië van voor de islamitische periode.
9. Saadja Gaon, *Sefer Haggalui* (ed. Harkavy; St. Petersburg 1891), 180, geciteerd door Gaster, 'The Scroll of the Hasmonaeans', 1:168.
 10. Abrahams, 'An Aramaic Text', p. 293; Gaster, 'The Scroll of the Hasmonaeans', 1:168.
 11. D. Golinkin, 'A Megillah for Hanukkah?' Internet (13 augustus 2010): http://www.myjewishlearning.com/holidays/Jewish_Holidays/Hanukkah/In_the_Community/Hanukkah_Scroll.shtml
 12. D. Golinkin, 'A Megillah for Hanukkah?'
 13. E.J., kolom 1045. Rabbi, Jesaja was een beroemd Talmoedist; zie www.jewishencyclopedia.com s.v. 'Isaiah (ben Mali) di Trani (the Elder)'.
 14. Gaster, 'The Scroll of the Hasmonaeans', 1:177-179 geeft een vrij groot overzicht van handschriften en edities, waarin *Megillat Antiochos* voorkomt.
 15. Gaster, 'The Scroll of the Hasmonaeans', 1:175.
 16. Alle voorbeelden komen uit de handschriftendatabase van het Targoeminstituut van de Protestantse Theologische Universiteit, te Kampen.
 17. E. Segal, 'A Megillah for Hanukkah', Internet (14 augustus 2010): http://people.ucalgary.ca/~elsegal/Shokel/011122_HanukkahMegillah.html
 18. Er zijn in *Megillat Antiochos* al veel verwijzingen naar het boek Ester, zie Gaster, 'The Scroll of the Hasmonaeans', 1:179-183 in de voetnoten bij zijn vertaling.
 19. D. Golinkin, 'A Megillah for Hanukkah?'